

Susan Zimmermann

Közép-európai Egyetem (CEU)

A gender-rezsim és -küzdelem a magyar államszocializmusban¹

Jelen tanulmány a mellett érvel, hogy a fizetett és fizetetlen női munka, valamint a fizetett szociális gondoskodás és a szociális szolgáltatások közötti viszony és a viszony milyenségért folytatott társadalmi küzdelem meghatározó elemei voltak a magyarországi államszocialista gender-rezsimnek 1949-től az 1980-as évek végéig. A tanulmány a legfrissebb magyar kutatások eredményeire és az államszocialista periódus idején keletkezett dokumentumokra és kutatások eredményeire épül. Kísérletet tesz az államszocialista, fél-perifériális patriarchális társadalom úgynevezett „felzárkózási” periódusa nő- és gendertörténetének kiegyensúlyozott és inkluzív elemzésére, rámutat a felzárkózási kísérlet korlátaira, kihívásaira és eredményeire. Az államszocialista gender-rezsimet alakító szereplők és tényezők viszonyainak komplexitásából adódóan, a nőket eltérő módon érintette az államszocialista gender-politika és az érte folytatott küzdelem. A nők státusza, lehetőségei és gender-viszonyai osztály- és etnikai hovatartozásuk, valamint a gazdasági szektorban elfoglalt helyük szerint más és más volt. Általános tendenciaként megállapítható, hogy Magyarországon az államszocialista rendszer a család milyenségért és a gender-viszonyok elrendezésért folytatott küzdelem során a férfiak kiváltságainak tartalmi vagy közvetlen támadása elkerülése révén igyekezett csökkenteni, vagy legalább mérsékelni a társadalmi konfliktusokat és feszültségeket a magán szférában és azon kívül egyaránt.

Bevezetés

Az „államszocializmus” időszaka kétségtelenül drámai változásokat hozott a társadalmi nemekkel (továbbiakban: gender) kapcsolatos politikában és a gender-viszonylatokban a társadalom, a politika, a gazdaság és a kultúra kulcsfontosságú területein. Ám jelentős egyet nem értés és vita van e

¹ E tanulmány angol nyelvű eredeti szövege: Susan Zimmermann, Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia. International Yearbook for Women's and Gender History of Central, Eastern and Southeastern Europe*, vol. 4, 2010, 1-24. Magyar fordításban először az *Eszmélet* folyóiratban jelent meg ((2012) 96, 103-131). (Fordította: Csala Károly) Jelen közlés az *Eszmélet*ben megjelent szöveg gondosan átnézett és nyelviileg javított változata. A megjelentetés jogáért köszönet illeti az *Eszmélet* folyóirat Szerkesztőségét.

változások tényleges hatásáról, nevezetesen arról, milyen kapcsolat volt folytonosság és változás között a gender-politikában és a gender-viszonyokban az államszocializmus alatt; milyen kapcsolat volt a szocialista/kommunista emancipációs eszmény és az államszocializmus valósága között, tehát egyúttal a szocialista gender-rezsim jellegéről; az államszocialista gender-politika mögöttes indítékáról; végül pedig arról, miként vethető össze az államszocialista gender-politika eredményei és a nemek közti kapcsolatokban az államszocializmus alatt lezajlott változások a Nyugat-Európában vagy más nyugati országokban ugyanabban az időszakban végbement fejlődéssel.²

E tanulmány historicizáló és kontextualizáló (vagyis történeti-visszatekintő és korabeli összefüggéseket vizsgáló) megközelítést kínál az államszocializmus gender- történetéhez, hogy megvilágítson néhány szóban forgó kérdést a fenti vitákból. Közlebből megjelölve, úgy fogom föl és vizsgálom a magyar államszocializmust, mint a mezőgazdálkodó társadalomból egyfajta „utolérő fejlődésre” törekvés révén az ipari társadalomba való átmenet egyik történelmi változatát. Valamint olyan rendszernek tekintem az államszocializmust, mint ami történetileg férfidominanciájú társadalmakon alapult, és ezért át kellett dolgoznia ezt az örökséget. Kimutatom, hogy a változó kapcsolat a megfizetett és meg nem fizetett munka között, s az emiatt folyó küzdelem – miközben maga is változott az „utolérő fejlődés” folyamán – kulcsfontosságúként működött az államszocialista gender-rezsim alakításában. Továbbá, e rezsim fejlődése szoros kölcsönös kapcsolatban állt a nemi egyenlőtlenség és hierarchia körül folytatott csatározásokkal, s mindehhez a „női emancipáció” államszocialista fölfogása, politikája és realitásai szolgáltak háttérként.

A tanulmány három metszetben vázolja föl némely kulcsfontosságú vetületét a magyar államszocializmus gender-politikájának és viszonyatainak. Az első részben a fizetett és a meg nem fizetett női munka fejlődésének meghatározó elemeivel és a férfimunkához meg az „utolérő fejlődés” általános projektjéhez való viszonyukkal foglalkozom. A második részben azt firtatom, hogy a politikai irányelvek milyen mértékben és milyen módon járultak hozzá az idők folyamán a szociálpolitika és a gender-politika terén a megcélzott fejlődés logikájának kialakításához és így a gender-viszonylatok befolyásolásához és változásához. A harmadik rész a munka világában, a társadalmi életben és magánéletben létrehozott gender-viszonyok folytonosságából és változásából adódó konfliktusokat és a hatalmi viszonyokat tárgyalja.

---

² Példák: Wolchik et al. 1985; Hagemann & Michel 2006; Forum 2007, 197–246.

Megfizetett és meg nem fizetett munka

Magyarország a második világháború végén gyengén fejlett mezőgazdasági ország volt, némileg számottevő iparral. 1949-ben a dolgozó népesség ötvennégy százalékát foglalkoztatta a mező- és erdőgazdaság. Ez az arányszám a következő két évtizedben tizenöt-tizenöt százalékkal csökkent, majd 1990-ben már csupán tizenöt százalékra rúgott (*Magyarország népessége...* 1996, 88). Ugyanakkor a gazdaság aktív résztvevőinek teljes száma az 1949-es 4,1 millióról 4,8 millióra nőtt 1960-ra, kezdetben gyorsan, majd lassabban. A nők a gyűjtőpontjába kerültek annak a politikának, amely arra irányult, hogy fölgyorsítsa a népesség eladdig „nem dolgozó” csoportjai bevonását a formálisan is alkalmazottak körébe. A nők százalékaránya a munkaerőben az 1949-es 27-ről 1970-ben 40-re, 1990-ben pedig 44-re emelkedett. 1949-ben a női lakosság harmincöt százaléka számított a munkaerő részének, ez az arány 64 százalékra nőtt 1970-re, végül 69 százalékra szökött föl 1990-ben (*Magyarország Statisztikai...* 1991; *Magyarország Statisztikai...* 2008). A hátrányos helyzetű roma kisebbségben³ azonban (a következőkben e néven a Magyarországon élő „cigányok” minden csoportját értem), ez a szám sokkal alatta maradt a nőket összességben jellemző átlagszámoknak. 1970-ben csupán a dolgozó életkorban levő „romnja” (= roma nők) harminc százaléka volt formálisan alkalmazásban, s e szám még 1987-ben sem haladta meg a negyvenkilenc százalékot (viszont 1993-ra megint meredeken lecsökkent tizenhat százalékra) (Janky 2005, 136–148, különösen 139). Viszont az 1970-es évekre markánsan megnövekedett a nem Budapesten élő gazdaságilag aktív (ez volt a hivatalos szóhasználat) nők százalékaránya az összes gazdaságilag aktív nőkhöz viszonyítva. Ez részben a regionális iparfejlesztés elhatározott politikájának volt köszönhető, amely a női munkakínálat „elszórta maradótartalmából” származott előny kihasználására irányult (Zimmermann 1993, 234–249, különösen 243). Ennek dacára az alacsony képzettségű és kis településeken élő nők mégis csupán korlátozottan léphettek fizetett alkalmazásba. A roma nők szembeszökően alacsony foglalkoztatási szintje szorosan összefüggött avval a ténnyel, hogy a roma népesség arányait tekintve túlzottan nagyszámú volt Magyarországnak azokban a falvaiban és vidéki térségeiben, „ahol a szakképzetlen nők számára akkor is nagyon kevés tartós munkalehetőség adódott” (Havas &

³ Egy 1971-ben végzett reprezentatív fölmérés szerint ez a kisebbség számszerűleg megközelítően 320 000 egyént jelentett, vagyis 3,2 százalékát tette ki a magyar népességnek, miközben a három keleti megyében arányuk az 5 százalékot súrolta. 1993-ban a kisebbség 468 000 főt számlált, ami a lakosság 4,5 százalékának felel meg. Mindkét fölmérés „azokkal az egyénnel számolt, akiket a nem-cigány környezetük cigánynak tekintett”. (Kemény 1976, 9, 13 idézet is innen; Kemény é. n. 3.; *Magyarország Statisztikai...* 1995)

Kemény 1999, 430–441, különösen 435). 1979-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) központi bizottsága ebben a jelenségben jelölte meg a roma nők alacsony foglalkoztatási szintjének okát (Mezey 1986, 266). Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében már 1973-ban is azt állapították meg, hogy a megközelítőleg 7500 munkaképes életkorú romából 1900-an (1300 nő és 600 férfi) készek volnának munkát vállalni. Ugyanakkor azt is számításba kellett venniük a hatóságoknak, hogy mind a roma férfiak, mind a roma nők kiterjedten foglalkoztak megfizetetlen munkával – a férfiak esetében például ilyen volt a tüzelőnek való fa gyűjtögetése a téli hónapokban – ami akadályozta szabályszerű foglalkoztatásukat (Gaál 1997, 1:122, 132).

Az a politikai irányelv, amelyik megteremtője és hajtóereje volt a törekvésnek, hogy a nők többségével munkaerőként számoljanak, szorosan kapcsolódott az „utolérő iparosítás” politikájához, amely az államszocializmus első évtizedeit jellemezte Magyarországon. A szomszédos nyugati országokkal való összehasonlításban mutatkozó gazdasági szakadék szűkítését kezdetben olyan politika folytatásával végezték, amely – különösen a korai években – a nemzeti jövedelem maximális hányadát forgatta vissza a magas munkaintenzitást igénylő fölhalmozási folyamat beruházásaiba, s később is annyit fordított ilyen célra, amennyi csak lehetséges volt a viszonylagos társadalmi béke fönntartása mellett (Delapina & Komlosy 1991, 93–129, különösen 101–103 és 112–114). E politika megvalósításához tetemes munkaerőt kellett mozgósítani a foglalkoztatás biztosítására a gazdaságilag döntő térségekben. Ezek a munkások és alkalmazottak kezdetben a munkájukkal előállított termék teljes értékének csak nagyon kicsiny részéhez jutottak hozzá saját fogyasztásuk és „újratermelésük” céljára. A női munkaerő mozgósítását egyfelől az állami „munkaerő-irányítás” rendszere révén érték el, ezt azonban különösen az 1950-es évek elején munkás-„toborzó” kampányokkal és egyéb intézkedésekkel is megtámogatták (Zimmermann 1993, 237–238; Palasik 2005, 78–100). Ám a nagyon alacsonyan tartott bérszínvonal miatt számos családban férjnek és feleségnek egyaránt fizető állást kellett vállalnia.

A nők fizetett munkába állítására irányuló mozgalom semmiképp sem járt együtt a gender-szegregáció és rétegződés csökkenésével a munkaerőpiacon (Zimmermann 1993, 237–238). Pest-megyében – vagyis a főváros körüli régióban, magának Budapestnek a kivételével – reprezentatív fölmérést végeztek az 1970-es évek elején a munkaerő (amelynek hatvan százaléka budapesti munkahelyre „ingázott”) átlagos munkahelyi és életkörülményeivel kapcsolatosan; ez a kutatás megállapította, hogy például míg a férfi munkaerő negyven százaléka szakképzett volt, addig a nőknek csupán tizenöt százaléka rendelkezett olyan képzettséggel, amelynek hasznát

vehette. „Súlyosbítja a helyzetet, hogy a női szakmunkások egytől-egyig a textiliparban, a ruházati iparban, a cipőiparban és az élelmiszeriparban helyezkednek el, vagyis olyan területeken, ahol a szakmunkások keresete az átlagnál jóval alacsonyabb” (*Pest megye...* 1971, 9, 21). 1960 és 1990 között a szakképzett kétkézi munkaerőnek csupán tíz százaléka volt nő a mezőgazdasági szövetkezetekben, miközben a betanított és a szakképzetlen munkaerő arányszáma a negyvenhez közelített. A nők munkája itt főleg a női munka hagyományos területeire összpontosult, nevezetesen leginkább a veteményezésre, ahol is a munkaerő kétharmadát nők adták 1980-ban (Asztalos Morell 1999, 403, 410). A férfiak és a nők jövedelme között is tág szakadék tátongott évtizedeken át az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltató szektorban. A nők a férfiak fizetésének hetven százalékát vagy még kevesebbet keresték meg (Zimmermann 1993, 237–238). Egy pillantás a jövedelemmegoszlásra roppant világosan leleplezi a nők rovására fönntartott gender-diszkriminációt. 1980-ban a nők hetvenöt százaléka, a férfiaknak pedig harmincöt százaléka keresett az országos átlag alatt. Viszont a férfiaknak tizennyolc százaléka, a nőknek pedig mindössze három százaléka keresett az átlagosnál 150 vagy még nagyobb százalékkal többet (Ferge kézirat 21). A nőket sújtó diszkrimináció egyik formája volt az, hogy továbbra is nemkívánatos szexuális közeledéssel és olyan ajánlatokkal kellett szembenézniük, amelyek esetében a különleges álláslehetőségekért szexuális szolgáltatásokkal kellett fizetniük (Horváth S. 2005, 288–299, különösen 296–297).

Sok nő, aki a mezőgazdasági szövetkezetekben talált alkalmazást – ezek tevékenységét is magukban foglalják a fenti statisztikák – különösen nehéz helyzetbe került. A mezőgazdaság kollektivizálásának az államszocializmus korai időszakában erőltetett és részben erőszakos kezdetei után 1956-tól a szövetkezetek állandó növekedésének szakasza következett. A magán- és a kollektív termelés szimbiózisa, amelyet kezdetben átmeneti modellnek szántak, s amelyik a dolgozókat formailag szövetkezeti tagokra és „kisegítő családtagokra” osztotta, a szövetkezetek alapvető szerkezetévé intézményesült, s több évtizedig fönntmaradt (Asztalos Morell 1999, 3. fejezet). 1970-ben és 1980-ban a nők aránya a mezőgazdasági munkaerő 40 százalékára rúgott a mezőgazdaság ún. szocialista szektorában, vagyis a szövetkezeti és állami gazdaságokban. Mind a termelőszövetkezetek gazdaságilag aktív tagjai, mind pedig a szövetkezeti alkalmazottak között ugyanebben az időszakban a nők számaránya csupán mintegy 30 százalékot ért el, és sokukat alacsony színvonalú munkára alkalmazták a szövetkezeti adminisztrációban. Az aktív „kisegítő családtagoknak” azonban 94 százaléka nő volt 1970-ben és 98 százaléka 1980-ban. Tudjuk, hogy 1962-ben ezek a nők csupán átlagos munkanapjuk nagyon kicsiny részét töltötték fizetett

munkával, miközben megközelítőleg a munkanap harmadát fordították mezőgazdasági (háztáji) magán-termelésre (Asztalos Morell 1999, 395–401, 422–443, 444–445; Kovácsné Orolin Zsuzsa 1976, 205–224, különösen 218). Tehát, a szövetkezetek belső szerkezete évtizedeken át, továbbra is, ellentmondott a nők és a férfiak számára formálisan egyenlő bánásmód biztosítása felé haladó, uralkodó trendnek.

Egyáltalában, a „valóságosan létező” szocializmus alatt a (jövedelmező állás értelmében vett) munka világában a „két kereső – egy családi jövedelem” (valójában: „egy kereső férfi és egy kereső nő – egy családi jövedelem”) gazdasági modellje volt uralkodó. Így lehetett mérsékelt költséggel két munkást hozni a piacra – ami nagyon is fontos volt a munkaintenzív „utolérő fejlődés” terve számára. Ezek a két keresővel számoló családok meglehetősen szerény – ámbár a lakosság nagy része számára biztos – megélhetést élveztek. Az 1960-as évektől fogva elviselhető és fokozatosan javuló életfeltételeket biztosítottak a lakosság nagy többségének. Ugyanakkor a foglalkoztatás világának, amelynek részét alkotta ez a családonkénti két kereső személy, a meghatározó jegye volt a folytatódó, gender-egyenlőtlenség. A fizetett munkára – mégpedig a társadalmi részesedéshez kulcsfontosságú követelményt jelentő fizetett állásban végzett munkára – való egyenlőtlen esély változatlanul fennállt a nők között, különösen a vidéken vagy kis községekben élők és a városiak között, valamint a lakosság többségének nőtagjai és a roma nők között. Ténylegesen a két csoport közti távolság a valóságban még tovább növekedett, legalábbis a szocializmus első évtizedeiben.

Tehát a fizetett munkába való bevonás sok változást hozott a nők életében, de kevés gender-egyenlőségűséget. Sivárabb a kép, ha a meg nem fizetett munka terén bekövetkezett fejleményeket nézzük, beleértve egyik-másik efféle munka fizetett gondozási munkává történő átalakulási folyamatát. Az államszocialista Magyarországon feszült volt a viszony e fejlemények és a gender-viszonylatok, valamint a nők fizetett munkája között. A következők tárgyalása során a „meg nem fizetett munka” kifejezést használom minden háztartásbeli tevékenységre és minden olyan mezőgazdasági munkára, amelyet a háztartásokban magánfogyasztás vagy kispiaici árucsere céljára végeztek a szocialista mezőgazdasági szektoron kívül. Ezeket a munkaféleségeket nem tüntették föl a nemzeti termék szabványos kimutatásaiban. A „fizetett munka” kifejezés magában foglalja azt a fizetős gondozói munkát, ami az olyankor előálló tevékenységeket is jelenti, amikor az úgynevezett „reprodukciós munka” részben átnyúlik a látható gazdaságra, vagyis részévé lesz az állam, a kollektívák és a vállalatok égisze alatt folyó munkának; és/vagy amikor közvetlenül a piacon adnak-vesznek fizetett gondozói munkát.

Az államszocialista Magyarországon, ahogyan más államszocialista országokban is, a folytonosságnak két szorosan összefüggő aspektusa játszott fontos szerepet a meg nem fizetett munkával kapcsolatos politika alakulásában. Az első volt a foglalkoztatásra alkalmas népesség e meg nem fizetett tevékenységekből való kiváltásának fokozatos folyamata. Csakhogy ennek a meg nem fizetett munkának fizetett foglalkoztatássá való átalakítására tett erőfeszítések – akár bölcsődék, üzemi étkezdék vagy a szociális ellátás hasonló formáiban, akár munkatakarékos háztartási eszközök gyártása és árusítása révén – nem tudtak lépést tartani a fizetett alkalmazásra lépő nők áradatával úgy, hogy csakugyan megszabadítsák őket a meg nem fizetett munka terhétől, amiként ezt a totyogó és az iskolás kor előtti gyerekek számára kiépített gyermekgondozói létesítmények elterjedésének számai mutatják. 1950-ben az óvodás korú gyerekek 26 százaléka járt valóságosan óvodába. A következő évtizedben ez a szám 10 százalékkal nőtt, az 1960-as és 1970-es években pedig évtizedenként további 22 százalékkal, s 1980-ra 87 százalékot ért el. A háromévesnél kisebb gyerekeknél a kezdőpont rendkívül alacsony volt, alig több, mint egy százalék, s azután 1980-ra is csupán 60 százalékgig emelkedett (Lampland 1989, 306–322, főként 313). Különösen föltűnő volt a gyermekgondozási létesítmények hiánya a kisközségekben és falvakban, amelyek, lévén hogy a roma népesség aránytalan százaléka él az ilyen községekben és a gyerekeik száma átlagon fölüli, jelentősen hozzájárult a foglalkoztatás alacsony színvonalához a roma nők között (Mezey 1986, 266). 1962-ben a „kiszegítő családtagok” gyanánt osztályozott nők a mezőgazdasági szövetkezetekben munkaidejük több mint kétharmadát fordították háztartásbeli föladataikra, beleértve a gyermekgondozást. Ezeknek a tevékenységeknek a beszámításával munkanapjuk átlagban 11,2 órára emelkedett, s ők ezeknek a háztartásbeli köteleességeknek az aránylag széleskörű elfogadásáért gender-egyenlőtlenséggel fizettek a fent említett szövetkezetekben.⁴ A gyermekgondozási létesítmények szűke az 1960-as években a bölcsődéknél olyan drámai túljelentkezéshez vezetett, hogy számos anya, miután anyaságának ideje lejárt, kénytelen volt beletörődni, hogy fizetés nélkül marad gyakran hónapokon át. A hatvanas évek derekán az anyák átlagosan csupán a szülés utáni év 40 százalékát töltötték hivatalosan fizetett alkalmazásban az üzemben vagy a hivatalban (Zimmermann 1993, 239). Egyáltalában, a lassú haladást a nők tehermentesítésében a gyermekgondozási és egyéb háztartási munkák alól tekinthetjük úgy, hogy tudatos gazdaságpolitikai döntések okozták, amelyek a gyors utolérő iparosítást célozták. Ennek a prioritásnak két fontos következménye volt: először is, a lemaradás a fogyasztási javak gyártását serkentő

⁴ E számítást illetően lásd: Asztalos Morell 1999, 422.

beruházásokban, illetve olyan szolgáltatások és munkaféleségek megteremtésének halogatása, amelyek arra irányultak volna, hogy megkönnyítsék a meg nem fizetett tevékenység bevonását a látható gazdaságba.

Másodszor pedig, hogy mindenekelőtt a nők fizették meg e késlekedés árát. A háztartásbeli kötelességek újraosztása a tisztességesebb munkamérleg kedvéért legfőljebb csak homeopátiás dózisokban történt meg. Az 1960-as évek derekára a nők a kék- és fehérgalléros alkalmazottak háztartásaiban átlagosan 3,8 óra házimunkát végeztek naponta, míg a férfiak 1,4 órát. Még ha számításba vesszük is, hogy a nők kevesebb időt töltöttek fizetett állásban, akkor is jelentős különbség maradt fenn az átlagos munkaterhelésben. A fehérgallérosok háztartásaiban a férfiak 3,7 óra szabadidőt élveztek naponta, a nők evvel szemben három órát, míg a kék-gallérosok háztartásaiban ez az arány 3,2 óra volt a 2,2 órával szemben (Zimmermann 1993, 240). Ez a kiegyensúlyozatlanság a háztartásokban a két nem között évtizedeken át tág körben változatlan maradt. 1977-ben, munkaórákban számolva és a népesség 18 évestől a 69 évesig terjedő életkori sávjára vetítve, a házimunka 74, míg 1985-ben 75 százalékát végezték a nők (Frey 1996, 9–85, különösen 23).

A „két kereső – egy családi jövedelem” szocialista családmódellje a valóságban „egy férfi kereső – egy női kereső és egyben meg nem fizetett házvezetőnő – egy családi jövedelem” modelljének bizonyult. Ez azt is jelentette, hogy az egyedülálló anyákra, akiknek száma egyre nőtt, különös nyomás nehezedett (*Az MSZMP Központi...* 1974, 533). Fodor Éva leírja, hogy a Párt ideológiájában hogyan tükröződtek vissza azok a nőkkel szemben támasztott túlzott mindennapos követelmények, amelyek ebből a politikából következtek. A párt szemszögéből ezek a nők „elmaradott”-nak tűntek, és – még – nem lehetett „rájuk bízni” fontos feladatokat (Fodor 2003, 141–145).

Jóléti és társadalompolitikai intézkedések

A magyar államszocializmus társadalmi nemekkel kapcsolatos szociális és társadalompolitikája együttesen a következőkre összpontosított: a nemek jogi egyenlősége, rugalmasan alkalmazott, de kategorikus családközpontúság, valamint a jóléti politika prioritása az állást betöltő munkavállalók számára. Ezek az elvek egybetartozón maradtak fenn egészen az 1980-as évekig, tekintet nélkül a szociális és jóléti politika törekvéseinek a népesség úgynevezett „improaktív szektoraira” való fokozatos kiterjesztésére és bizonyos változásokra abban a társadalmi nemeket illető szokásrendben, amelyik engedte a nemek eltérő elbírálását (Zimmermann 2001, 211–237).

Az 1952-ben a házasságról, a családról és a gyámügy átszervezéséről hozott új törvény mérföldkövet jelentett a genderrel kapcsolatos szociálpolitikában. A törvény célkitűzései közé tartozott, az 1. bekezdés szerint, hogy „biztosítsa a házasságban és a családi életben a nők egyenjogúságát”, valamint védje a „... család intézményét” és a dolgozó anyákat (1952/4 törvény 1953, 52–69, különösen 52). A törvény valamennyi szakasza szorosan ezeket az elveket követte, és ültette át konkrét szabályokba. A különböző cikkelyek, amelyek nemcsak a gyerekekről, hanem az idős szülőkről történő gondoskodás kötelezettségeit is számba vették, nagymértékben azon az eszmén alapultak, hogy az ellátás dolga elsősorban az elemi és a tágabb családé. Az állam csakis minden egyéb kapcsolat hiánya vagy kudarca esetén vállalta a felelősséget. Ugyanakkor az úgynevezett „gyámhatóság” – vagyis az árvák, elhagyott gyerekek stb. – fölött őrökdő és a szülői gondoskodást fölügyelő állami testület – messzemenő beavatkozási és döntési jogokat szerzett bizonyos területeken. Végül, de nem utolsósorban, a házasságban vagy azon kívül született gyerekek végre egyenlő jogokhoz jutottak.⁵

A gyorsan növekvő Budapest kerületi gyámhatóságainak képviselői, legalábbis az államszocialista hatalom első két évtizedében, valóban éltek tekintélyükkel. Az 1952-ben elfogadott törvényben szándékoltak szerint a családnak több szinten kellett kötelezettséget vállalnia. A jóléti szervek magasan díjazták a család mint a társadalomszervezet alapegysége egyben tartását vagy azoknak a funkcióinak a fönntartását, amelyeknek válás után is tovább kellett működniük. A hatóságok rendíthetetlenül a családot, s ha kellett, a tágabb családot tették elsődlegesen felelőssé a szociális problémák intézéséért. A jóléti szervek alkalmazottai kitartó erőfeszítéssel, fáradhatatlanul vadásztak azokra az apákra, akiknek a gyerekei egyedülálló anyjukkal éltek, hogy rákényszerítsék őket, vállalják hivatalos társadalmi és pénzügyi felelősségüket félrelépésükért. Minden követ megmozgattak azért is, hogy a meglévő rokonsági háló átmenetileg a segítségére legyen az anyáknak és a gyerekeknek. Másfelől nem vettek tudomást a nők arra irányuló próbálkozásairól, hogy titokban tartsák az apa kilétét, vagy hogy távol tartsák és függetlenedjenek tőle, valamint rövid úton elutasították azt is, ha a lehetséges apák, a felelősséget elkerülendő, „promiszkuitással” vádolták a szóban forgó nőket (Haney 2000, 109–122, különösen 110–117).

A szociálpolitikában általában az az elv, hogy az állam, ill. a közösség csak akkor segít, amikor az illető családja erre nem képes (a szubszidiaritás elve) évtizedeken át központi szerepet játszott, ahogyan kitűnik a Magyarország dél-keleti szélén fekvő egyik faluról az 1980-as években

⁵ Ez utóbbi rendelkezés a Népköztársaság első napjaiban kezdődött törvényhozási reformfolyamat betetőzése volt. (1952/4 törvény 1953, 52–69; Mikos 1986, 433–444)

készült empirikus tanulmányból. Nemcsak szabályozatlan és gyakran nem elégséges helybeli jóléti támogatást osztogattak rendkívüli szükség esetén, hanem rendszerint szigorú vizsgáldás előzte meg – családstruktúráról, családi összjövedelemről és más család alapú kritériumokról – a juttatási díj megállapítását (Horváth Á. 1999, 409–429).

A fizetett alkalmazásban állók szociálpolitikai privilegizálása jellemezte a szocialista jóléti politikát egészében véve is, meg a nemek vonatkozásában különböző területeken is. Példa erre az 1953-as első szocialista óvodai törvény, amely éppúgy szorosán a családban történő gondoskodás kötelezettségének eszméjére támaszkodott, mint az 1952-es családtörvény. Az óvodai törvény leszögezte, hogy a gyerekek két és fél éves koruktól csak akkor jogosultak óvodai helyre, ha mindkét szülőjük (vagy a gondozásukért felelős személyek, különösen az egyedülálló anyák) fizetett állást töltenek be, és „a gyermek gondozását egyéb módon biztosítani nem tudják” (1953/3 törvény 1953, 4–5; Bicskei 2006, 151–188, különösen 165). Gyakran a vállalati vagy szakszervezeti bizottságok voltak felelősek a jóléti kifizetések elosztásáért, és a jóléti szolgáltatásokat magukon a munkahelyeken nyújtották. Az 1950-es években a helyi tanácsok mellett számos vállalat is saját óvodát tartott fön (Bicskei 2006, 170). A jóléti rendszer kiterjesztésével s e rendszer irányváltásának köszönhetően, az állam mint jóléti gondoskodó fontossága évtizedeken át nőttön-nőtt.

A jóléti juttatások összekapcsolása fizetett alkalmaztatással különböző formákat öltött, és fontos politikai funkciókat töltött be az államszocializmusban. Ebben a rendszerben a népesség munkára való hajlandóságát nem a munkanélküliség rémével és az ebből fakadó kétségbeeséssel tartották fön. Még a „közveszélyes munkakerülés” hírhedt paragrafusát is csak akkor szándékoztak alkalmazni, ha a munkát kerülő személy valamilyen büntetendő tevékenységből próbált megélni, mint amilyen a lopás, a prostitúció vagy a tiltott szerencsejátékok ilyen-olyan formája (jóllehet a szóban forgó törvénycíkket a politikailag nemkívánatos személyek zaklatására is föl lehetett használni) (1978/4. törvény 1979, 34–239, különösen 67 és 203; Horváth S. 2005, 290–292, 298). Ilyen körülmények között a jóléti juttatások és a munkáltatás közötti kapcsolat kulcsfontosságú elemmé lépett elő a munkára való hajlandóság, mint a szocialista állam központi értéke fönntartásában és előmozdításában. A bölcsődék és óvodák pénzügyi és igazgatási decentralizálása, például, ami ennek a politikának a következménye volt, tekintélyes teret adott olyan szereplők manővereihez, akiknek súlyuk volt e téren a helyi politizálásban. Az 1950-es években, például, a nehézipar területén működő vállalatok, tehát azon a területen, amelyikre a legnagyobb súlyt fektették az utolérő iparosítás lendületében, jelentősen több jóléti alap fölött rendelkeztek, mint a

könnyűipariak. Mégis, a vállalatok általában a náluk alkalmazott munkaerő gender-megosztásához s a gyermekgondozás terén tapasztalható nem szerinti munkamegosztáshoz rendelték ezeknek az alapoknak a fölhasználását. Így aztán a könnyűipari üzemek, amelyekben nagyszámú gyermekes asszonyt alkalmaztak, jóval könnyebben tudtak magas minőségű gyermekgondozói előnyöket nyújtani, mint ahogy a nehéziparban lehetett volna, ahol föltehetőleg inkább férfiakat alkalmaztak (sok esetben ezeknek az asszonyoknak a férjeit) (Bicskei 2006, 173–174). Ez és a hasonló trendek a jóléti és a szociálpolitikai területeken fölerősítették helyi szinten az egyenlőtlen gender-viszonyokat, amelyeket az államszocializmus örökölt a múltból, és amelyekkel szemben az államszocialista politika csak imitt-amott vette föl a kesztyűt.

Fontos elmozdulások jelezték a munkás- és jóléti politikában már az 1960-as években, hogy – főleg a gender-problémák miatt – megindult a korábban föltétlen alkalmaztatás-orientált államszocialista politikai irányzat fölpuhulása. Ezek az elmozdulások egy új szociálpolitikai irány ellenáramában zajlottak le, amely kezdte számításba venni a társadalomnak azokat a különös érdekeit és csoportjait, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a fizetett munka államszocialista világához. Ezek a más irányba mutató változások már a gender tekintetben releváns szociálpolitika újabb szakaszát jelölték, s nyilvánvalóan hozzátartoztak egy részben megváltozott gender-rezsim felé vezető irányváltáshoz. Egy központi pártutasítás 1970-ben összefoglalta a létező egyenlő bánásmód politikájának eredményeit, és irányt szabott egy rákövetkező kormányhatározatnak, amely részletezte a jövő feladatait. A kormány pontról pontra előírta, hogyan lépjenek föl a különféle felelős testületek különböző szinteken és záros határidőn belül a nőket sújtó fizetésbeli diszkrimináció ellen, s hogyan növeljék a nők részvételét a folytatólagos képzési programokban és döntéshozási folyamatokban. Ugyanakkor azonban annak szükségét is hangsúlyozta, hogy tudatosabban kell törődni „a nők kettős elfoglaltságával, régebbi és újabb keletű problémáikkal”, és gondosabban kell számításba venni a nők „sajátos problémáit”, mint a múltban. Az éjjeli műszakban dolgozó nők helyzetét „fokozatosan” javítani kell, és „csökkenteni” kell az egyedülálló anyák, valamint a többgyermekes asszonyok éjjeli műszakját („Az MSZMP Központi...” 1970, 525–526; 1970/1013 kormányhatározat 1971, 266–268).

Az első politikai lépéseket ebben az irányban, beleértve a gender szerinti differenciálást a foglalkoztatásban és a jóléti politikában, már az 1960-as években megtették. Az irányváltás központi része a *gyermekgondozási segély* (GYES) bevezetése volt 1967-ben, ami lehetővé tette azoknak az anyáknak, akik teljes munkaidejű állásban voltak legalább egy éve, vagy dolgoztak 12 hónapot a megelőző 18 hónapos időszakban, hogy otthon

maradjanak a gyermek születését követő két és fél évben. Ez elérhető volt a mezőgazdasági szövetkezetek nőtagjainak és alkalmazottainak is, akik a megelőző két évben a szövetkezetben teljes idejű munkában vettek részt legalább 120 napon át (a családirag háztájiban előállított és a szocialista agrárszektorban eladott terméken végzett munka szintén ide számított, viszont a háztartásban végzett munka nem). „Kisegítő családtagoknak” nem járt juttatás. Később a GYES-en tölthető maximális gondozási idő meghosszabbodott, és fokozatosan rugalmasabbá váltak igénybe vehetőségének követelményei. Ezen fölül 1982-től alternatív módon az apák is igényelhették a segélyt a gyermek első születésnapjától kezdve. A megállapított segély értéke, amely kezdetben egy fiatal dolgozó nő átlagkeresetének 40 százalékára rúgott, a következő évtizedekben fokozatosan csökkent; a fizetéshez viszonyított juttatások bevezetését is elvetették a pénzügyi források hiánya miatt. Akik segélyt húztak, nem voltak jogosultak bölcsődei vagy óvodai helyre a gyerek számára, idősebb gyermekek csak nagy nehézségek árán voltak elhelyezhetőek óvodákban vagy iskolai napközikben. 1968-tól a nők jogosultak lettek egy sor jóléti juttatásra, beleértve a GYES-t is, ha mezőgazdasági szövetkezetekben a szövetkezetben belüli és saját mezőgazdasági termelésükben több mint 100 munkanappal rendelkeztek egy évben (tízórás munkanappal számolva). Férfiak számára a minimális követelmény 150 nap maradt (1967/3 kormányrendelet 1968, valamint 1967/1 mezőgazdasági... 1968, 289 és 505; 1982/10 minisztertanács... 1983, 309–310; Adamik 1991, 115–145, különösen 120–126; Asztalos Morell 1999, 71, 396).

Az 1967-es GYES előtt nem létezett semmilyen fizetett szabadság semmilyen szociális helyzetű anya számára, eltekintve a rövidlejáratú fizetett szülési szabadságtól.⁶ Az új intézkedés azonban a valóságban nem kapcsolt be minden nőt a kiterjesztett juttatások körébe. Sőt, jelentős hátránnyal sújtotta a roma és más nőket, akik csekély iskolázottsággal bírtak, és falusi térségekben laktak. Minthogy a forma szerint állásban levő nők a romák között szám szerint sokkal kevesebben voltak a többiekhez viszonyítva, jóval kevesebben voltak jogosultak az új juttatásokra. Ez teljesen összhangban volt a pártvezetés fölvázolta távlattal és a roma népességre vonatkozó hivatalos politikával, amelyről heves viták folytak a vezető intézményekben és testületekben az 1960-as évek óta. Közhelyes vitatéma volt, hogy miért halad olyan lassan a romák bekapcsolódása a szocialista modernizációs tervekbe és ebből következő asszimilációjuk; a szorgalmazott megoldás most az volt,

⁶ A társadalombiztosítással rendelkező anyákat tizenkét heti bér, valamint anyasági segély illette meg 1953-ban. A fizetett bér időtartamát a későbbiekben meghosszabbították. (1951/7 törvényerejű rendelet é. n., 56–68, különösen 64; 1952/2 SZOT-szabályzat 1953, 462–481, különösen 472–473)

hogy elsőbbséget kell adni e népesség szabályos munkába állításának. Az 1970-es évek második felében a kormányzat hivatalosan hangsúlyozta, hogy ezek a politikai intézkedések nemcsak a fiatal romákra, hanem a roma nőkre is vonatkoznak. A vita másik aspektusa vitát gerjesztett a roma népességről a demográfiai politika viszonylatában, s avval kapcsolatosan, hogy meredeken csökkent a születési arányszám az 1960-as években. Általános egyetértés volt abban, hogy a roma családokban a népesség többi részéhez képest szembetűnő módon magas születésszám negatívan befolyásolja életszínvonalukat. A különböző intézkedések a roma népességgel kapcsolatosan és az ide kapcsolódó politikai viták világossá tették, hogy a roma nőknek a munkaerő-piaci becsatlakoztatására irányuló politikai célkitűzés prioritást élvez az anyák arra bátorításával szemben, hogy otthon gondozzák kisbabáikat és kisgyermeküket (Varsa 2005, 197–217, különösen 206–214). A munkaerőpiac részének lenni követelmény volt – és a GYES 1967-ben történt bevezetése után is az maradt – ahhoz, hogy a nők profitálhassanak „sajátos” érdekeik állami elismeréséből. Az újszülöttek és a kisgyermek otthoni gondozásának velejárója volt, hogy időlegesen kilépnek az álláspiacról, és bizonyos, hogy ezt nem a fizetett alkalmaztatás alternatívájának szánták.

A gyermekgondozási segélyre jogosultak hamarosan nem várt magas és egyre növekvő számban kezdték ezt igénybe venni, különösen a kevésbé iskolázott, kevésbé szakképzett és alacsony keresetű nők (Zimmermann 1993, 242–243; Haney 2002, 107). 1985-ben egy újabb gyermekgondozási segély, a gyermekgondozási díj (GYED) bevezetésére is sor került. A jogosultságot megint csak a gyermek születése előtti fizetett állás betöltéséhez kötötték, de a jogosultság időszaka rövidebb volt, és a segély kapcsolódott a keresethez, azoknak a szakembereknek a nézeteihez igazodva, akik a szociális juttatások differenciálása mellett kardoskodtak (1953/25 törvényerejű..., valamint 1985/1 minisztertanács... 1986, 101, 224–228, különösen 224–225; Adamik 1991, 120–126). Apák a gyermekük első születésnapja után váltak jogosulttá erre a segélyre.

A munkához kötött szociálpolitikában a nők „sajátos problémái” kapcsán – ezt a megfogalmazást használta az 1970-es kormányhatározat – sem előtte, sem utána nem szerepelt napirenden komoly megfontolás tárgyaként sem az állami, sem a pártvezetés, sem pedig akármely más szociálpolitikáért felelős testület előtt a házimunka újraelosztása, ami kiterjedt volna a férjre vagy a partnerre. Ellenkezőleg, 1953-ban egy házimunkanapot vezettek be a „dolgozó nők” számára. Állásban levő asszonyok, akiknek két vagy több tizennégy éven aluli gyermekük volt, most jogosultak lettek „a háztartás ellátása érdekében” egy fizetetlen szabadnapra havonta, amennyiben igényt tartottak rá (1953/25 1953, 30–37, különösen

34). Ez az intézkedés erősítette a megfizetetlen házimunka női kötelességként megrögzült eszméjét. A Központi Statisztikai Hivatal 1962-ben közzétett egyik jelentése nem meglepő módon úgy fogta föl a házimunkát, mint ami a legközvetlenebb értelemben vett női munka, amennyiben a férfiak ebben való közreműködését csak mint lehetséges „segítségét” vette számításba (Zimmermann 1993, 240, idézet is). Még a *Magyar Nők Demokratikus Szövetsége* is (a továbbiakban MNDSZ), a nők központi szervezete az államszocializmus korai éveiben, csak merőben mellékes témaként foglalkozott a házimunka újraosztásával a két nem között (Goven 1993, 46). Csak 1970-ben történt meg, hogy a fent említett központi pártokumentum a nőpolitika jövőjéről – jöllehet még a családtagok „nagyobb segítségére” utalt – kereken úgy fogalmazott, hogy „a fiatalabb nemzedékhez tartozó férfiak jobban bekapcsolódnak a családi munkamegosztásba” („Az MSZMP Központi...” 1970, 535). Ámde „a családi munkamegosztást” tekintve, éles ellentétben egyéb területekkel, amelyekkel a pártutasítás és az idevágó kormányhatározatok foglalkoztak, a különböző igazgatási és döntéshozó testületeknek szóló instrukciókból elmaradt a világos eligazítás arról, hogy a gyakorlatban mit kell tenni ahhoz, hogy a probléma megszűnjön. Még ahol a dokumentumok említést tettek is a szükséges intézkedésekről avégett, hogy változás történjék a tudatban, magáról a háztartásbeli munka egyenlőtlen elosztásának problémájáról a továbbiakban sem esett szó („Az MSZMP Központi...” 1970, kiváltképp 535; 1970/1013 Kormányhatározat 1971, 266–268).

Ennek megfelelően évtizedeken át a hivatalos szociálpolitika a gyermekgondozás terén a nők végezte házimunka ésszerű elrendezésére, a házimunka különböző eszközökkel történő egyszerűsítésére és fizetett gondozási munkává való átalakítására figyelmezett (Goven 1993, 50–51). 1951-ben a női foglalkoztatottság kiterjesztésére irányuló kampány részeként fokozottan fontos feladatává nyilvánították a szociálpolitikának a „nők fölmentését a házimunka alól”. A főntebb említett 1970-es kormányhatározat „a nők gazdasági és szociális helyzetének javításáról” szintén ezt célozta meg. Lényeges rendszabályok és hivatalos beszédek burkoltan mindig azt föltételezték, hogy a házimunka, amennyiben ezeket a rendszabályokat betartják, valami könnyű és következményekkel nem járó dologgá változik majd át, s ez elég volt hozzá, hogy a téren marginalizálják a vitát a nemek közti drámai egyenlőtlenségről. A házimunkára vonatkozó 1951-es és 1970-es rendelkezések nagymértékben azonosak voltak. Az élelmiszer-áruházak és egyéb szolgáltató helyek nyitva tartását és berendezését úgy kellett kialakítani, hogy megfeleljenek a munkanapnak és a nők szükségleteinek, s az olyan javak termelésére és olyan szolgáltatások elérhetőségére kellett helyezni a hangsúlyt, amelyek a nők házimunka-

terheinek könnyítését szándékolták. Az 1951-es dokumentum a vidéki mosodák kapacitásának növelését, valamint a ruhajavítók hálózatának fejlesztését irányozta elő. 1970-ben fölkérték a „kereskedelmi és piackutató szervezet”, hogy „végezzenek vizsgálatokat a dolgozó nők háztartási munkáját könnyítő, vagy helyzetét egyébként megjavító árucikkek körének a bővítése érdekében.” (Palasik 2005, 95, 97–99; 1970/1003 kormányhatározat 1971, 266–268). Ámbár ezeknek és az utánuk következő határozatoknak a végrehajtása nagyon lassan és egyenlőtlenül haladt, az 1970-es és 1980-as évek Magyarországá olyan országgá vált, amelyben a korábban meg nem fizetett munka részei meghökkenítő mértékben átkerültek a látható gazdaságba. Szemléletes példa erre a fentebb említett gyermekgondozási intézmények nagy száma, a házon kívüli étkezés terjedő szokása, különösen az olyan háztartásokban, ahol a felnőttek fizető munkahelyeken dolgoztak. Az 1980-as évek derekán országszerte minden négyszemélyes háztartás mintegy negyedének valamennyi tagja házon kívül étkezett a munkanapokon; ez a szám mindössze tíz százalékra csökkent le 1993-ra (Frey 1996, 26). A fent említett 1967-es szociálpolitikai irányváltás azok terheinek enyhítésére a munkaerőn belül, akik kisgyermekről gondoskodtak, úgyszintén mintegy intézményes áldást jelentett a meg nem fizetett munka egyenlőtlen elosztására. Hogy a kisgyermekes nőket a családon belüli munkára lehetett és kellett korlátozni, ez reális választási lehetőséggé vált számos (több) család számára; ez akkor sem változott, amikor az apai gyermekgondozási szabadságolást bevezették a gyermek első születésnapja utánra az 1980-as években. Ugyanakkor az 1970-es pártutasítás és kormányhatározat megkísérelte összekapcsolni a nők „sajátos” szükségletei elismerésének ezeket és más elemeit a nemek munkahelyi egyenjogúsítására tett erősödő erőfeszítésekkel.

Társadalmi nemek viszonyai és konfliktusai

Az a tény, hogy a „valóságosan létező” szocializmus politikája Magyarországon nagy mértékben folytatta az „egy férfi kereső – egy női kereső és meg nem fizetett háztartásbeli dolgozó – egy családi jövedelem” modelljének kiépítését, eredménye és egyben kiindulópontja is volt a gender-konfliktusnak. A nőknek az ipari és szolgáltató szektor munkaeréjébe való bekebelezésére, valamint polgári és családi jogaik egyenlősége biztosítására tett erőfeszítések látványos beavatkozást jelentettek a nemek közti hagyományos kapcsolatba és a hierarchikus családszerkezetekbe. Ekképpen kétségbe vonták a nők hagyományos függését a férfiktól és a családtól. Másfelől az alacsony bérek politikája kétségkívül szolgálta azt a célt – az alkalmaztatáshoz kapcsolódó funkciók s a fent említett gazdaságpolitika

mellett –, hogy gazdaságilag egybekapcsolja a párokat vagy a családokat. A házimunka terhe enyhítésének elképzelése és politikája mellesleg még azt a célt is szolgálta, hogy csökkenjenek a potenciális konfliktusok az otthoni munkamegosztás miatt. Eszerint – a populáris és magas kultúra, a hivatalos és félhivatalos beszédek üzenete szerint – a gyerekek és a családi élet öröme és a velük kapcsolatos felelősség maradt volna csupán a férfiak és a nők számára. Ez az öröm és felelősség minden társadalom természetes alapzataként jelent meg, minden velejáró gender-vetület nélkül; noha a nőket megint csak főszereplőkként ábrázolták az életnek ebben a körében. Együttvéve úgy is lehetett tekinteni ezeket a stratégiákat, mint kísérleteket arra, hogy elűzzék a férfinem félelmeit és lehetséges ellenkezését azzal kapcsolatosan, hogy az államszocializmus részrehajló a nők egyenjogúsága ügyében.

A hatóságok által különböző utakon-módokon rögzíteni szándékozott új gender-rend (Goven 2002, 3–28) számos aspektusa mégsem működött vitamentesen. A fizetett munkavállalás világában két tényező fontos szerepet játszott a gender-egyenlőtlenségek és a nők számára hátrányt jelentő körülmények maradandóvá tételében – olykor létrehozásában és intézményesítésében is. Az első azokkal a gyakorlatokkal és magatartásokkal függött össze, amelyek közvetlenül összeütközésbe kerültek az egyenjogúság megteremtésére tett kísérletekkel és hivatalos politikával, vagy olyan törekvésekkel volt kapcsolatos, amelyek „láthatatlan”, mellőzött vagy nehezen befolyásolható szinteken ásták alá a hivatalos politikát. A másik tényező a hivatalos politizálás legmagasabb szintjein támogatást élvező, nyíltan vagy burkoltan jelenlévő, a gender-egyenlőtlenségek, illetve a nőket sújtó hátrányok szívós továbbéléséből, rendszeres jelenlétéből következett, ami támogatást élvezett.

Az 1950-es évek elején például pénzügyi szakértők azt jósolták, hogy a női munkások fölvétele az átlagbérek csökkenéséhez vezet a vállalatoknál, tekintettel a nőknek fizetendő alacsonyabb bérekre (egy ilyen példát taglal Palasik 2005, 90). A kormány persze sosem ismerte el nyilvánosan a női dolgozók alacsonyabb bérezésének gyakorlatát, ellentétben ennek következményeivel, vagyis a szemet szűrő gender szerinti jövedelemkülönbségekkel, amelyekről a kormányzat minden fönntartás nélkül tett közzé statisztikákat. Az egyenlőtlen fizetéseknek ez a valósága éles ellentétben állt a munka világában való egyenlőség elvének ismételt jogi kinyilatkoztatásaival.⁷ Ugyanakkor jelentős ellenállás nyilvánult meg a vállalatoknál és a munkaerő tervezésének és igazgatásának alsóbb szintjein a

---

⁷ Már az 1949-es Alkotmány is utalt rá, hogy a „nők egyenjogúságát szolgálják: munkafeltételeiknek a férfiakéval azonos módon való biztosítása”. (1949/20 törvény 1949, 3–9, különösen 8; lásd még „Az MSZMP Központi...” 1970, 533; Palasik 2005, 80, 90–94)

munkásnők szakképesítését továbbképzéssel növelő politika és a nők „beözönlése” ellen a férfiak uralta iparba. Ez utal arra a második mechanizmusra, amelynek révén a fizetett munka világában megőrződtek a gender-egyenlőtlenségek a mindennapos gender-küzdelem eredményeként. Még a párt legmagasabb szintjein is annak rendje-módja szerint beismerték, hogy a nők az üzemekben és hivatalokban hátrányt szenvedtek a férfiakkal szemben az előléptetés és szakmai továbbképzés mindennapi gyakorlatában, és hogy a nőket szigorúbban ítélték meg, mint a férfiakat. A merev konzervativizmus és egy bizonyos leereszkedő magatartás a dolgozó nők iránt a gyakran megvitatott függő kérdések között szerepelt ezeken a szinteken. Az egyik kínálkozó magyarázat a férfiak és a nők keresete közti eltérésre az a „magát erősen tartó” nézet volt, hogy „a nő nem családfenntartó.” „Sőt előfordul[t], hogy a leányoknak már a felvételtkor kisebb fizetést adnak, mint a fiúknak” (Az MSZMP Központi... 1970, 528, 533, innen az idézetek; Palasik 2005, 81, 87, 90–94). Az egyik budapesti párttitkár még arra sem volt hajlandó, hogy találkozzék a nők hivatalos képviselőivel, és beosztottjaira ruházta ezt a föladatot. A „saját kényelmük biztosításának” vágya odáig vitt máskülönben hithű párt-tisztségviselőket, hogy akadályozzák saját feleségük pályafutását (Fodor 2003, 137–138, benne idézet is). 1985-ben két pszichológusnő a nagy tekintélyű társadalomtudományi folyóiratban, a *Valóságban*, sokatmondó magyarázattal szolgált azokra a csatározásokra, amelyeket a nőknek kellett megvívniuk a munkahelyeken az „alacsonyabb megbecsülés” ellen, amivel férfikollégáikkal összevetve részesültek: „A munkatársnőjét lefelé szorító férfikolléga tulajdonképpen feleségének szóló indulatok középpontjába állítja kolléganőjét... üzenete mintha így szólna: »Menj hazak!« És amit valójában ért ezen: »Gyere hazak!»” (B. Gáspár – F. Várkonyi 1985, 67–76, különösen 69–70).

Mégis, az ilyen magatartás eluralkodása más és más módon nyilvánult meg társadalmi helyzet és osztály szerint. Egy empirikus kutatás, amelyet 1974-ben végeztek el tizenhat különböző kisebb-nagyobb városban a *Magyar Nők Országos Tanácsa* (az MNDSZ utóda) nevében, megmutatta, hogy azoknak a nők férfiaknak, akiknek a feleségei segéd- vagy betanított munkásnőkként voltak alkalmazásban, negyvenhat, illetve negyvenhárom százaléka problémásnak látta vagy teljes mértékben helytelenítette a feleségek munkavállalását. Evvel szemben azoknak a férfiaknak, akiknek a feleségei vezető állásban voltak és szellemi munkát végeztek, vagy alacsonyabb szintű vezetői beosztásban dolgoztak, nyolcvannégy, illetve hetvennyolc százaléka teljes mértékben helyeselte nejük munkavállalását. A tanulmány azt állította, hogy a „jobb életfeltételek nagy vonzerővel bírnak. Ha ennek eléréséhez a nők munkája is jelentősen hozzájárul, ez olyan elismerést biztosíthat

számukra, ami módosíthatja ezt a tevékenységszerkezetet, amit eddig a többiek, illetve a nők maguktól elvártak”, mármint amelyeket helyesnek vélnék a nők számára. Ebből a távlati pontból tekintve, a hagyományos családmódel, amelyben a férfiaknak gyakran magasabb volt a képzettségük, vagy jobb lehetőségük nyílt jobb állásba előlépni, mint a feleségeiknek, állandósította a nők munkavállalásával szembeni ellenkezést. Mi több, a hagyományos családmódel fölerősítette az egyes családokban a jövedelmi különbséget, amely már megvolt a nemek közt minden foglalkozási ágban s az állás piac minden szektorában. A vizsgált városi családok közt egy 1000 forint alatttól 5000 forint fölöttig terjedő skálán a férfiak 65 százaléka bő 800 forinttal többet keresett, mint a felesége, s további 23 százalékuknak 100-tól 800 forintig terjedő összeggel magasabb volt a fizetése, mint a feleségüknek (H. Sas 1984, 94, 99–104, 111–112, az idézet eredetiben dőltbetűs). Másfelől meg az az állítólagos „divat”, hogy magasan képzett és sikeres nők, akik nem óhajtották tovább alárendelni magukat egy férjnek, és tudatosan választották a saját erőből való gyerekvállalást és gyereknevelést, élénk és vizsályt kavarány nyilvános vitatémává lettek (Tóth 2008a, 338–357).

Nem csupán a nők munkába állítását előmozdító hivatalos politika, hanem az államszocializmus aszimmetrikus családi és partneri viszonyrendje is a társadalmi és politikai küzdelem tárgyává lett. Az 1950-es években a nem létező otthoni munkamegosztás és a nők fizetett munkavállalásra történt mozgósítása okozta nehézség állandó feszültség és veszekedés forrása volt. Egy visszavonult tanítónő így emlékezett a korai államszocialista napokra:

Akkoriban egészen természetes volt, hogy csak és kizárólag az anya cipelje a gyereket a bölcsödébe, a férfiek elvárták a meleg vacsorát, mosógépről álmodni sem lehetett, a padlót lábbal keféltük... Minden nap ötkor keltem. Hétkor nyitott a bölcsöde, a gyereket levetkőztetve és hőmérőzve kellett beadnom... [megbizonyosodva róla, hogy nincs láza, S. Z.].

(Tóth 2008b, 101–123, idézet a visszaemlékezésből 108)

Egyik-másik esetben a nők fizetett munkavállalásra való mozgósítása okozta nehézség a szülői vagy anyai gondviselés lényeges elemeitől is megfoszthatta a gyerekeket. Egy roma nő földézte az egyik észak-magyarországi városban töltött gyermekkorának emlékeiből azt, hogy a 70-es évek elején neki és fiútestvérének minden reggel hat óra előtt kellett elindulnia az óvodába a szülők kísérete nélkül, akik mindketten „munkás emberek” voltak (Kovai 2008, 175–230, az idézett visszemlékezés 196). Sok magyar nő emlékezete, dacára a munkapiacra való erőltetett bevonásuk okozta szorításnak, mégis őriz egy bizonyos új, pozitív tapasztalatot: a nők bajtársiasságát a munka világában. Egy vidékről Budapestre fölkerült nő elmondta, hogy ő és más hajadon építőmunkásnők,

amikor „kommunista” (vagyis nem fizetett) műszakban vettek részt, úgy tekintettek erre, mint a kölcsönös szociális felelősségvállalás társadalmának egyik építőkövéjére: „Mink segítünk, akkor a vállalat is segít” (Kovai 2008, az idézet visszaemlékezés 213). A munka világa, a nők foglalkoztatásának lebecsülése ellenére is számos nő számára a kölcsönös elköteleződés meg a szociális és gazdasági biztonság új körét kínálta, s a fizetett munkavégzésben való részvétel az önbecsülésnek olyan forrása volt, amely nem a hagyományos női szerepekre alapozódott a családban (H. Sas 1984, 120 utal a női munka jelképes leértékelésére).

Az 1970-es és az 1980-as években az irodán és az üzemen kívüli élet számos nehézségén könnyítettek, ámbar nem mindenütt, s nem is minden társadalmi csoportban és osztályban azonos mértékben. Könnyebb lett a házimunka a műszaki haladásnak köszönhetően, javult az árucikkek kínálata, bővült a szociális infrastruktúra (Frey 1996, 22–30, 77–80). A közbeszéd azonban, még ha részben új és más módon is, továbbra is problematikusnak ítélte a nők megélhetési lehetőségeit és a férfiak s a nők közti viszonyt. Sok nő most egy többretű szerep roppant megerőltető nyomása alá került, s ennél fogva állandó túlterheltségtől szenvedett. A fentebb idézett két pszichológusnő szerint a férfiak „nagyjában-egészében” elutasították, hogy átvállaljanak „családanyai kötelességeket”, ahogy a nők igényelték volna. Véleményük szerint az otthon ülő és újságot olvasó férj lett a feleség neheztelésének céltáblája. Továbbá úgy vélte a két pszichológus, hogy ennek a nemek közti háború és a válások növekvő aránya lett az eredménye. A korlátozott pénzjuttatások miatt ezek a válások többnyire azon az elven működtek: „Vagy én teszek tönkre téged, vagy te teszel tönkre engem” (B. Gáspár & F. Várkonyi 1985, 68, 70–75; Kende & Neményi 1999, 147–185, különösen 163–164).

Általánosan elterjedt ideiglenes alternatíva volt ehhez a feszültséggel teli kettős szerephez képest sok nő számára a két gyermekgondozási segély, a GYES vagy a GYED valamelyikének igénylése, olyannyira, hogy a „GYES-depresszió” vagy „GYES-betegség” kifejezés közhelyként volt használatos a nyilvános megbeszéléseken. A GYES évei tehát úgy jelentek meg a közbeszédben, mint az egyhangúság, a csapdába szorulás és súlyos válságba került házasság évei, kiváltképp a nagyvárosok sokemeletes lakótelepi lakásaiban otthon üldögélő nők – a kilátásoktól függően kifacsart vagy kielégítetlen asszonyok – és a nehéz napi munkából hazajáró (vagy már nem hazajáró) férfiak számára. Ugyanakkor a „GYES-es anyák” részéről ettől eltérő reagálások kevés rokonszenvvel találkoztak. Egy riporter iszonyattal írta le a fiatal anyákat, akikkel egy magas tömbház parányi lépcsőházi kiterőjében találkozott, tréningruhában vagy fürdőruhában ütötték ott agyon az időt, körülöttük négy visító, csúszó-mászó kisgyerekekkel meg három alvó,

„krumpliszák” módjára heverő csecsemővel egy kanapén. A népszerű vezető női hetilap, a *Nőke lapja* csatlakozott azoknak az olvasóknak a kórusához, akik továbbképzést követeltek a GYES-en levők részére és egyéb alkalmazható utat-módot az unalom és egyhangúság leküzdésére. A *Nőke lapja* főszerkesztője, az idősebb olvasói nemzedékek levelein fölindulva, akik irigykedve beszéltek a GYES-t élvezőkről, elismerte a gondozói munka fontosságát az „utolérő fejlődés” államszocialista terve számára. Tisztelegnünk kell azonban, bizonygatta, azok előtt az asszonyok előtt is, akik a nehéz időkben, még a gyermekgondozási segély bevezetése előtt, fölnevelték a gyerekeket, olyan teljesítmény ez, amely hozzájárult, hogy Magyarország „közepesen fejlett ipari ország” szintjére emelkedhessen (Tóth 2008b, 104–112).

A család gender-viszonyait befolyásoló államszocialista rendelkezésekhez kapcsolódó sokféle stratégiának, amit csak kigondoltak a nők meg az állam, egy közös célja volt: csökkenteni vagy egyengetni a feszültségeket és konfliktusokat a társadalmi viszonyoknak ezen a terén. Ezek a stratégiák általában kerültek minden lényegbevágó vagy közvetlen támadást a férfiak előjogai ellen otthon vagy bárhol, vagy adottságként fogadták el a férfiak jelentős ellenállását az ilyen változtatásokkal szemben, legalábbis egyelőre.

A nők egyik ilyen stratégiája volt például az egymás közti kölcsönös önszegélyezés kultúrája a szomszédságokban, a vállalatoknál és a családban, s ez az idő múlásával egyre fontosabbá lett (Tóth 2008a, 108). A nők a tágabb család nőtagjait is bevonták a gyermekgondozás és a háztartás hálózatába, vagy, kiváltképp a magasabb képzettségű rétegben, „háztartási alkalmazottakat” (ez volt a hivatalos megnevezésük) fogadtak föl, akik közül sokan a családdal együtt költöztek. A nagy iparvárosokban a nagyszámú elsőgenerációs beköltözőknek, akik javarészt vidéken hagyták hátra családi hálózatukat, ezek az opciók kevésbé voltak elérhetőek, mint a rég letelepedett városiakokéknak.

Egy tanulmány, amelyet az 1990-es években olyan nőkkel folytatott interjúkra alapoztak, akik középiskolát vagy technikumot végeztek, föltárta, hogy csupán ezek egyik csoportja fogta föl általában harmonikusként a maga hármas identitását: mint anya, feleség és mint kereső dolgozó. Ezek főként olyan nők voltak, akik felsőfokú végzettséggel bíró szakemberekként vagy értelmiségiekként csináltak karriert, néha többre is vitték, mint férjeik, és akiknek a családja tekintélyes tartalékokkal rendelkezett, ami lehetővé tette számukra, hogy más nőkre hárítsák át a házimunkát. E tanulmány szerint ezeknek a – szociálisan, foglalkozásuk révén s más nőkhöz viszonyítva előjogokat élvező – nőknek a pozitív hármas identitása egyidejűleg mind a hagyományos családi szerepek, mind a gender-egyenlőség igenlésével

kapcsolódott össze (Kende & Neményi 1999, 151–161). A meginterjúváltak és maga a tanulmány is „továbbra is nőneműnek konstruálja az otthon életterét” (Barát 1999, 168, különösen 166–168), s ebből fakad, hogy harmonikus, jó érzéssel emlékeznek meg róla. A férjeikkel kötött nemek közti megállapodásokkal velejáró egyenlőtlenség, beleértve a számos férfi által élvezett szexuális előjogokat, úgy látszik, nem jelenik meg e nők önképében. Ezek az előjogok akkor bukkantak elő, például, ha az akkoriban közszájon forgó témáról, az egyedülálló értelmiségi anyák fent említett, elharapózó „divatjáról” esett szó: ezek szeretői és betervezett törvénytelen gyerekeinek biológiai apái nemritkán más asszonyok férjei voltak (Tóth 2008a, 350–354). A férfiak szexuális előjogait más példák is dokumentálják. Azoknak a prostituáltaknak a szexuális tevékenységét, akiket a hatóságok Sztálinvárosban (ma Dunaújváros) „úri frankáknak” [osztályon fölül konzumnőknek] címkéztek, nem vetették alá (iratolt) üldözésnek, ahogy más nőket, akiket prostituáltaknak minősítettek (Horváth S. 2005, 294–295, benne az idézet).⁸

A nemek közti viszonyokban levő ilyen elemek eltávolítása mind a köztudatból, mind a kutatásból hozzájárult és továbbra is hozzájárul a hivatalos és nyilvános államszocialista gender-közbeszéd kulcselemeinek objektivizálásához. Tekintet nélkül az elmozdulásokra stílusban és hangnemben, az ilyen beszédek mind arra összpontosítottak, hogy teljesíthetővé és kézben tarthatóvá tegyék a nők számára a házimunkát és a gyereknevelést. Nem csak arról van szó, hogy a fent említett, arra irányuló politikai tervek és intézkedések velejárója volt az 1950-es és 1970-es években, hogy könnyítsenek a házimunka terhein. Valósággal elárasztották a nőket jó tanácsokkal arról, hogyan irányíthatják hatékonyabban a „háztartási tervgazdálkodást”, ahogy egy korai MNDSZ-brosúra fogalmazott. Mindinkább fölerősödött az az eszme, hogy a megmaradt és immár „trivializált” házimunkáért a nőké a felelősség. A következtetés, amit levontak a gender-politika számára és többé-kevésbé a hivatalos beszédben is, két dologra futott ki. Egyrészt a modern férjnek és apának még föl kellett készülnie rá, hogy osztozzon a házimunkán, és szerepet vállaljon az emancipált családban és házassági kapcsolatokban. A Központi Statisztikai Hivaltól 1962-ben föntebb idézett közlemény szerint ez a modern férj és apa „új és terjedő félben levő – bár még nem általános – jelenség” volt.⁹ Másrészt pedig a férjek „bekapcsolására” mindig csak meggondoltan és helyes formában volt tanácsos erőfeszítéseket tenni (Goven 1993, 50; Tóth 2008b, 111). Mindennemű „arrogancia és kellemetlen agresszivitás” a nők

⁸ Ezeknek a nőknek a története még megíratlan.

⁹ A „trivializált” házimunka P. Goven kifejezése (Goven 1993, 50; Zimmermann 1993, 240, benne az idézet).

részéről, minden kimondott lázadás a szerető feleség és anya szerepe ellen, mindenféle csúnya viselkedés, amit a feminizmussal azonosítottak, kerülendő volt (Tóth 2008a, 355, benne idézet). Ellenkezőleg, a nőknek a házimunka társadalmasításából nyert szabadságát ama szerepük jobb eljátszására kellett fordítaniuk, hogy ők a család lelke (Goven 1993, 48).

Az ilyen megfogalmazások tükrözték, legitimálták és erősítették a mindennapos konzervativizmust a gender-kérdésekben. A fent említett, 1974-ből való fölmérés tizenhat kisebb-nagyobb városban, valamint egy hasonló fölmérés a falvakban 1972-ből, rávilágított a férfiak és nők legfontosabb erényeiről vallott, mélységesen sztereotip nézetekre. Hozzáértés a gyerekneveléshez, hajlandóság a háztartási pénzügyek vitelére, valamint a türelem volt az a három tulajdonság, amelyet a megkérdezettek fontosabbnak tartottak a nőkben, mint a férfiakban. Amazokban viszont a bátorságot, a határozottságot, a talpraesettséget és a politikai tudatosságot sorolták föl a leggyakrabban. Az olyan megkérdezettek száma, akik sztereotip nézeteket vallottak a nőkről és a férfiakra egyaránt, kiváltképp a falvakban volt magas, míg a városiakok csakis a nőkre tekintettek nagyobb sztereotip várakozással (H. Sas 1984, 130–134, 146). A „közgondolkodás konzervativizmusát”, amelyet a párt is elismert, élesen bírálta a központi bizottságnak a nők helyzetével foglalkozó határozata (1970). A határozat nyíltan helytelenítette, hogy „követelmény azonban a dolgozó nőkkel szemben még”, hogy egyedül felelősek a háztartásért (Az MSZMP Központi... 1970, 528, 535).

Persze, a pártvezetés egyfelől ilyen következtetések levonásával határolta el magát a létező gender-hierarchiáért viselt felelősségtől. Másfelől a dokumentum fönti állásfoglalása félreismerhetetlen hatását mutatta a nők és a nőszervezetek szóvivőinek, akik a gender-viszonylatok messzebbre ható és haladóbb problémafölvetésével foglalkoztak. Adamik Mária szociológus olyan időszakként tekint a korai 1960-as évekre, mint amikor tetőzött az olyan közbeszéd, amelyikben „[m]ég megértik az individuum aspirációit, még nem szorítják be őket a nemi szerepeikbe” (Adamik 2000).

A szakszervezeti szószólók még a későbbi években is nyíltan bírálták az arra irányuló tendenciát, hogy úgy beszéljenek, például, a gyermekgondozási intézményekről, mint „a nők helyzete megjavításának eszközeiről”, és összekapcsolták ezt a női munkaerő szegregációjának és lebecsülésének messze ható bírálatával.

„A nők nagyobb arányú foglalkoztatásának gyakorlatában sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a személyiség kibontakoztatására,” mert a valóságban eddig inkább „csak a gyors eredményeket hozó gazdasági szempontok kerültek előtérbe” (Turgonyi & Garainé 1971, 71, 74–75).

Mások szembehelyezkedtek avval, amit ők a biologizmussal és tradícionálizmussal azonosítottak abban az időszakban, amelyet Adamik utólagos rálátással 1967 utáni „GYES-diskurzusnak” nevezett. Azt is hangsúlyozták, hogy osztályspecifikus módon differenciáltabbá kell tenni a nők mint csoport tartósan tömeges társadalmi-gazdasági hátrányainak elemzését ahhoz, hogy kiderüljenek a női munkások által tapasztalt különleges hátrányok (Ferge é. n., 5, 15–23).

Tág körű egyezés volt a kritikus hangok között – akár a pártvezetésnek szóltak ezek, akár többé-kevésbé nyílt szembenállást fejeztek a „rendszerrel” – abban, hogy az egyenlő esélyek nem jelenthetik azt, hogy a nők a férfiak normáihoz és a férfias életmódhoz igazodjanak (Ferge é. n., 29; B. Gáspár & F. Várkonyi 1985).

A nemek kérdésének kritikus tárgyalása Magyarországon az 1960-as, 1970-es és 1980-as években messzemenően összecsengett a „valóságosan létező” szocializmus határain túli kritikus-feminista *Zeitgeist* hangjával. Általában hiányzott, vagy csak zárójelesen vagy burkoltan nyilvánult meg a férfias életmódok bírálata, miközben a nők peremre szorulása a férfiak világában – akik felelősek voltak ezért a peremre szorításért – és a férfi normákhoz való lehetetlen idomulás csakugyan a bírálat gyújtópontjába került.

Következtetések

Az „utolérő fejlődés” államszocialista projektje számára és a nemeknek ebben a társadalmi rendszerben folyó harcában központi jelentőségűek voltak azok a társadalmi – férfiakat és nőket eltérő módon érintő – viszonyok, amelyek egyfelől a fizetett munka (beleértve a fizetett gondozási munkát is), másfelől a meg nem fizetett gondozási munka között feszültek. Az államszocializmus korai éveiben tömegesen vittek be munkaerőt a termelési szférába, és a gondozási munka halogatott átváltoztatása fizetett gondozási munkává erősen növelte a nyomást az ún. „reprodukciós szférára”. Így, miközben a munkába állók számának kibővítése lehetővé tette, hogy az erőforrásokat az „utolérő fejlődés” szolgálatában maximálisan felhasználják az állami befektetések céljaira, addig az úgynevezett reprodukciós szférára nehezedő nyomás újabb terhet jelentett, elsősorban a nők számára, mert a hagyományos gender-jellegű munkamegosztás e téren változatlan maradt. A „valóságosan létező” szocializmus realitásai és politikai irányelvei tehát meglepő módon egybeestek bizonyos fokig a marxista-szocialista hagyomány klasszikus teoretikusainak alapföltevéseivel. Raluca Maria Popa szavaival:

Akármennyire érzékenyeknek bizonyultak is írásaik a gender kérdései iránt, [...] a szocialista szerzők mégsem kérdőjelezték meg a termelés és az újratermelés szférái közti dichotómiára, és a nők és férfiak e két szférában való eltérő részvételére vonatkozó férfi-központú vélekedéseket. A munkát magát úgy fogták föl, hogy az elsődlegesen a termeléshez kapcsolódik, s következésképp a reprodukzív *munkának* sohasem adták meg a termelőmunkával egyenlő státust. (Popa 2003, 49–72, 50–51)

Az államszocializmuson belül az „újratermelő” tevékenységek kollektivizálásának eszménye és hátráltatva fönntartott politikai törekvése igyekezett láthatatlanná tenni a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozási munka közötti tartós feszültséget és hierarchiát, ami oly jellemző minden ipari társadalomra. Ennek következtében leginkább eltagadták a gender-hierarchiának azon elemeinek meglétét, amelyek „a nőknek és a férfiaknak a két szférában való eltérő részvételével” voltak kapcsolatosak. A nemek tág körű, az államszocializmus legelején törvénybe iktatott jogi egyenlőségét, és az alkalmazásban levő nők növekvő számát hangoztatták újra meg újra elégséges bizonyítékként a „másik nem” emancipálódására. Valójában azonban a nemi hierarchia több kulcsfontosságú eleme érintetlenül maradt a kultúrában és a társadalomban. A nők szenvedtek a kettős munkateher nyomásától, és jókora strukturális hátrányokkal és napi diszkriminálással is meg kellett birkóznuk a termelői szférában.

Ez még akkor is igaz, ha sok dolgozó nő Magyarországon akként is megtapasztalta a fizetett munkavállalást, mint a pozitív csoportspecifikus azonosulás egyik tartományát, mint újfajta életmódot és bizonyos mértékig mint a személyes és társadalmi előrejutásnak – jóllehet csupán korlátozott – előfeltételét.

Tanulmányom három további következtetés levonását teszi lehetővé. Először, a meglevő irodalom túlnyomó része nem szentel kellő figyelmet annak a ténynek, hogy nem minden nőt érintettek ugyanúgy és ugyanolyan mértékben a gender-hierarchiának azon elemei, amely a fizetett és meg nem fizetett munka közti viszonytal voltak kapcsolatosok.

Nevezetesen, azok között a nők között, akik az értelmiséghez és a politikai elithez tartoztak, sokan voltak képesek optimálisan kihasználni a munkavállalás következtében kínálkozó lehetőségeket, és ki tudták adni más nőknek a gondozási munka nagyját, akár fizetett, akár meg nem fizetett formában. Másodszor, a mezőgazdasági szektorbeli, illetve a roma nők között a meg nem fizetett munkához (gondozás és kisegítés) való változatlan kötődés sokszor vezetett oda, hogy még több diszkriminációt és kiszorítottságot kellett elszenvedniük.

Harmadszor, a férfiak világa – beleértve az egyének, valamint a férfitársulatok, a férfikultúra és férfiak által kollektíven fölállított bizonyos

mechanizmusokat – más ipari társadalmakhoz hasonlóan igyekezett védelmezni a maga előnyeit a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozói munka szféráiban, és igyekezett megtartani szexuális előjogait. Ezt korántsem pusztán a jogi és részben gazdasági téren az államszocializmusban elszenvedett általános veszteségeik kárpótlásaként tették, hanem emellett, mind mindenütt máshol, egyszerűen ragaszkodtak előjogaikhoz és a férfihatalom egyes elemeihez. Az állami és pártvezetés, valamint számos alacsonyabb beosztású hivatalnok kétértelmű szerepet játszott ebben a küzdelemben, és a mindenkori helyzettől és konstellációtól függően változott az is, hogy miként és milyen érdekek által vezérelve vettek részt benne Végső, általánosabb érvényű következtetés, hogy a tanulmányban követett, illetve javasolt historizáló és kontextualizáló közelítés az államszocializmus történetének bizonyos vetületeihez segítségünkre lehet abban, hogy túltegyük magunkat a közép-kelet-európai huszadik századi gender-történetben széles körben elterjedt sztereotípiákon. Közép-Kelet-Európa vagy az államszocializmus történetéről gyakran oly módon alkotnak fogalmat, hogy csupán felületes magyarázatát nyújtják e történet bizonyos jellemző jelenségeinek. Igaz ez mindenekelőtt a közép-kelet-európai történetírásnak azokra a fölfogásaira, amelyek ezt a sikeres fejlődéshez hiányzó tényezők történeteként festik le, más szóval olyan történelemként, amelyről – úgy mondanám – a „hiányszemle” révén alkottak fogalmat.¹⁰ A hiányzó alkotóelemek egyik gyakran idézett példája a gyéren fejlett civil társadalom. A hiányzó valami – jelen esetben a civil társadalom – szolgál a szintén hiányzó másvalami (a normaként elfogadott nyugati mintával mért sikeres fejlődés) magyarázatául. Egy másik – éppennyire problematikus – felfogás az, ami „kulturális különbség”-nek állítja be azt, amit nem tud igazán megmagyarázni, ill. megérteni. Amikor például az elemzés semmilyen elfogadható magyarázattal nem képes szolgálni a férfiközpontú társadalmi struktúrák konok továbbélésére vagy ismételt fölbukkanására, akkor a „patriarchális közép-kelet-európai kultúrát” javasolják magyarázatul, amely megközelítést Uma Narayan más összefüggésben „kulturális esszencializmusnak” nevezett.¹¹

Ezzel szemben az itt bemutatott elemzés és ténymegállapítások lehetővé teszik, hogy új megvilágításban vegyük szemügyre például, „a” közép-kelet-európai nő hírhedt „család-irányultságát”. Ha a nők bekapcsolódását nézzük a fizetett munka világába, az államszocializmus előrébb tartott számos nyugati országnál. Sok közép-kelet-európai nő úgy

¹⁰ Egy klasszikus szöveg, amely 1981-ben jelent meg először, s még ma is nagy hatással van Kelet-Európa társadalomtörténetének ily módon való fölfogására: Szűcs 1983.

¹¹ Példák a fenti bekezdésben vázolt nézőpontok tudományos bírálatára a: Coronil 1996, 51–87; Narayan 1997.

tapasztalta meg bekapcsolódását a munka világába, mint egyrészt önbecsülésének kollektív javulását, amelyet számos piacgazdasághoz képest kevésbé jellemzett a versengés, másrészt ugyanakkor halmozottan terhelő és túlterhelő jellegű volt ez, különös tekintettel a családban uralkodó nemek közötti munkamegosztásra és viszonyokra. Az államszocialista társadalmak – ellentétben számos nyugati társadalommal és hasonlóan számos nem-nyugati társadalomhoz – kevés teret hagytak az ember gazdasági egyéniesedésének. Mindezek a tényezők és különbségek nagymértékben voltak az egyenlőtlen globális és Európán belüli kölcsönhatások és viszonyok korabeli történetének termékei. Következésképpen a (családi) közösségbe való beilleszkedés és az erőforrások megosztása a legtöbb, bár nem az összes nő számára elengedhetetlen eleme volt és maradt létezésének, ez volt az a valóság, amelyik alakította és alakítja életstílusát és döntéshozatalát.

Sok közép-kelet-európai nő „család-irányultsága” ennél fogva nem a „kulturális elmaradottságnak” vagy „kulturális másságnak” volt betudható, hanem azoknak a kényszereknek és mellékhatásoknak, amelyek az életfeltételeket befolyásoló, a szegénység leküzdésére és a Nyugat utolérésére irányuló törekvésekből adódtak. A nők nagy többsége bizonyosan nem fogta föl a magánéletet és a családot akként, ahogyan azt az államszocializmus történetének egy másik gender sztereotípiája láttatni szeretné, vagyis úgy, hogy ez lett volna számára az egyedül fennmaradó hely a (politikai) ellenállásra a „kommunista rendszerrel” szemben. A (tágabb) család és sok esetben a tágabb közösség felé igazodásuk hátterében sokkal inkább az állt, hogy a munka világában sokan viszonylag magas fokú szuverenitást, illetve szabadságot élveztek. Ezek a tényezők, és az a mindennapi tapasztalatuk, hogy sok tekintetben csekély vagy lassú az a haladás, amit el lehet érni a körülbástyázott férfi előjogokkal szemben, teret adtak egyéb érdekeknek, ezen belül a család és a tágabb közösség felé igazodásuk kifejlődésének.

Egy újabban kibontakozó felfogás, amiből e tanulmány is sokat profitált, erőteljesen kritizálja a népszerű föltevéseket és előítéleteket az államszocializmus társadalmi-nemi történetéről, például azokat is, amelyek a „nőmozgalom hiányára” vagy arra a hiedelemre épülnek, hogy a nőszervezetek kizárólag csak a „rendszert” képviselték volna (Nowak 2005, 488–518; Popa 2009, 59–74). Ám még jóval több kutatásra van szükségünk ahhoz, hogy eredményesen szembeszállhassunk a nőkkel és a társadalmi nemmel kapcsolatban uralkodó sztereotípiákkal Közép- és Kelet-Európában.

Felhasznált irodalom

1951/7 törvényerejű rendelet. É. n. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- 1952/2 SZOT-szabályzat. 1953. In *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1952/4. törvény. 1953. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1953/3 törvény. 1953. In *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1953/25 törvényerejű rendelet. 1953. In *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1967/1 mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter rendelete. 1968. In *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1967/3 kormányrendelet. 1968. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1970/1013 kormányhatározat. 1971. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1978/4 törvény. 1979. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1982/10 minisztertanács rendelete. 1983. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1985/1 törvényerejű rendelet és 1985/1 minisztertanács rendelete. 1968. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Adamik, Mária. 1991. Supporting Parenting and Child Rearing: Policy Innovation in Eastern Europe – Hungarian Case Study. In Kamermann, Sheila B. & Kahn, Alfred J. (szerk.) *Child Care, Parental Leave and the Under 3s. Policy Innovation in Europe*. New York – London: Auburn House.
- Adamik, Mária. 2000. *Az államszocializmus és a „nőkérdés”. „A legnagyobb ígéret – a legnagyobb megaláztatás”* [Kiadatlan PhD-dolgozat]. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949/20 törvény. 1949. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Állami Lapkiadó.
- Asztalos Morell, Ildikó. 1999. *Emancipation's Dead-end Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

- Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása és határozata a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről és a további feladatokról (1970. február 18.). In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. h. n.: Kossuth Könyvkiadó.
- Barát, Erzsébet. 1999. „A nők érdekében folytatott kutatás és korlátai.” *Replika* 37 (szeptember), 163-170.
- B. Gáspár Judit & F. Várkonyi Zsuzsa. 1985. „Két második nem.” *Valóság* 38:7.
- Bicskei, Éva. 2006. „’Our Greatest Treasure, the Child’: The Politics of Child Care in Hungary, 1945–1956.” In *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society* 13:2.
- Coronil, Fernando. 1996. „Beyond Occidentalism: Toward Nonimperial Geohistorical Categories.” *Cultural Anthropology* 11:1.
- Delapina, Franz & Komlosy, Andrea. 1991. „Ungarn 1945 bis 1982. Zwischen Abkoppelung und Weltmarktintegration.” In Delapina, Franz et al. (szerk.) *Ungarn im Umbruch*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Ferge, Zsuzsa. é. n. *The varying rhythm of change of women’s situation in Hungary*. [Publikálatlan gépirat a szerző tulajdonában.]
- Fodor, Éva. 2003. *Working Difference. Women’s Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995*. Durham, North Carolina – London: Duke University Press.
- Forum: Is “Communist Feminism” a Contradictio In Terminis? 2007. *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southern European Women’s and Gender History* 2.
- Frey, Mária. 1996. „A nők helyzete a munkahelyen és a háztartásban.” In *Foglalkoztatás, jövedelmi viszonyok, munkatörvények. Munkatudományi tanulmányok*. h. n.: Struktúra–Munkaügy Kiadó.
- Gaál, Ibolya. 1997. *A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs–Szatmár megyében 1867–1989*. I–II. Nyíregyháza: Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár, I. k.
- Goven, Joanna. 1993. *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society and the Anti-politics of Anti-feminism*. [Publikálatlan PhD-dolgozat, University of California.]
- Goven, Joanna. 2002. „Gender and Modernism in a Stalinist State.” *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society* 9:2.

- Hageman, Karen & Michel, Sonya, vendégszerk. 2006. *Special Issue: Perspectives on Child Care and Education in Eastern and Western Europe*. In *Social Politics, International Studies in Gender, State & Society* 13:2.
- Haney, Lynne. 2000. „Familial Welfare, Building the Hungarian Welfare Society, 1948–1968.” *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society* 7:2.
- Haney, Linne. 2002. *Inventing the Needy, Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley – London: University of California Press.
- Havas, Gábor & Kemény István. 1999. „A magyarországi romákról.” In Fokasz Nikosz & Örkény Antal (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth, Ágota. 1999. „Segélyekről, szegényekről.” In Fokasz Nikosz & Örkény Antal (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth, Sándor. 2005. „Titkos kéjnők és úrifrankák. Prostitúció Sztálinvárosban.” In Palasik Mária & Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs? Munkatrs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- H. Sas Judit. 1984. *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Janky, Béla. 2005. „A cigány nők társadalmi helyzete és tevékenysége.” In Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. h. n.: Tárki.
- Kemény István. 1976. „A magyarországi cigányok helyzete.” In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA.
- Kemény, István, szerk. é. n. *A magyarországi romák*. Útmutató Kiadó.
- Kende, Anna & Neményi, Mária. 1999. „Two Generations’s Perceptions of Femininity in Post-Socialist Hungary.” In Pető, Andrea & Rásky, Béla (szerk.) *Construction. Reconstruction. Women, Family, and Politics in Central Europe 1945–1998*. Budapest – New York: Open Society Institute, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut.
- Kovai, Cecília. 2008. „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit meg elvettek.” In Kovács

- Éva (szerk.) *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben.* Budapest: MTA.
- Kovácsné Orolin Zsuzsa. 1976. „A mezőgazdaságban dolgozó nők élet- és munkakörülményei.” In *Nők, gazdaság, társadalom. Tanulmányok a nők helyzetéről.* Budapest: Szikra Nyomda.
- Lampland, Martha. 1989. „Biographies of Liberation. Testimonials to Labour in Socialist Hungary.” In Kruks, Sonia & Rapp, Rayna & Young B., Marilyn (szerk.) *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism.* New York: Monthly Review Press.
- Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* 1996. Budapest: KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve 1990.* 1991. Budapest: KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve/Statistical Yearbook of Hungary 2007.* 2008. Budapest: KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve 1994.* 1995. Budapest: KSH.
- Mezey, Barna, szerk. 1986. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Mikos, Ferenc. 1986. „Az új családjogi törvény.” In Balogh Sándor (szerk.) *Nehéz idők krónikája 1949–1953. Dokumentumok.* Budapest: Gondolat.
- Narayan, Uma. 1997. *Dislocating Cultures. Identities, Traditions, And Third World Feminism.* New York: Routledge.
- Nowak, Basia A. 2005. „Constant Conversations: Agitators in the League of Women in Poland during the Stalinist Period.” *Feminist Studies* 31:3.
- Palasik, Mária. 2005. „A nők tömeges munkábaállítása az iparban az 1950-es évek elején.” In Palasik Mária & Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pest megye munkásai.* 1971. H. n.: Az MSZMP Központi Bizottsága.
- Popa, Raluca Maria. 2003. „[The Socialist Project for Gender \(In\)Equality. A Critical Discussion.](#)” *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 6.
- Popa, Raluca Maria. 2009. „Translating Equality between Women and Men across Cold War Divides: Women Activists from Hungary and Romania and the Creation of International Women’s Year.” In Penn, Shana & Massino, Jill (szerk.) *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist East and Central Europe.* New York – London: Palgrave Macmillan.

- Szűcs, Jenő. 1983. *The Three Historical Regions of Europe: an Outline*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.
- Tóth, Zsófia Eszter. 2008a. „Gábor, csináljunk gyereket, hadd vessen cigánykerekét! A megesett lánytól az egyedülálló anyáig – a leányanyák megítélésének változása a szocialista időszakban.” In Bakó Boglárka & Tóth Zsófia Eszter (szerk.) *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Tóth Zsófia Eszter. 2008b. „Az volt a jelszó, hogy hány cukorral kéri a feketét. A gyeses csajok csinálták.’ A gyesen levő nők mindennapjai a lakótelepeken az 1980-as években.” In Kovács Tímea (szerk.) *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Turgonyi Zsuzsa & Garai Sándorné. 1971. *Összefoglaló tanulmány a SZOT állásfoglalása és határozata (1970. július 2.) alapján végzett szakszervezeti munkánkról*. [Sokszorosított (stencilezett) másolat.]
- Varsa, Eszter. 2005. „Class, Ethnicity and Gender, Structures of Differentiation in State Socialist Employment and Welfare Politics, 1960–1980. The Issue of Women’ Employment and the Introduction of the First Maternity Leave Regulation in Hungary.” In Schilde, Kurt & Schulte, Dagmar (szerk.) *Need and Care, Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe’s Professional Welfare*. Opladen – Bloomfield Hills: Barbara Budrich Publishers.
- Wolchik, Sharon L. & Meyer, Alfred G., szerk. 1985. *Women, State and Party in Eastern Europe*. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Zimmermann, Susan. 1993. „Die ’Suche nach freier Arbeitskraft’: Nachholende Entwicklung und Frauenarbeit in Ungarn.” In Hasenjürgen, Brigitte & Preuß Sabine (szerk.) *Frauenarbeit, Frauenpolitik in Afrika, Asien, Lateinamerika és Osteuropa. Internationale Diskussionen*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Zimmermann, Susan. 2001. „Wohlfahrtspolitik und die staatssozialistische Entwicklungsstrategie in der »anderen« Hälfte Europas im 20. Jahrhundert.” In Jäger, Johannes & Melinz, Gerhard & Zimmermann, Susan (szerk.) *Sozialpolitik in der Peripherie. Entwicklungsmuster und Wandel in Lateinamerika, Afrika, Asien und Osteuropa*. Frankfurt/M. – Wien: Brandes & Aspel – Südwind.